

Критике и прикази Review & Critique Comptes rendus

Novo promišljanje mitova, istorije i politike: Srpska revolucija i njene vođe u mitopolitičkom ključu.

Povodom knjiga **Dragane Antonijević, Karadžorđe i Miloš: Između istorije i predanja**, Etnološka biblioteka, knj. 32, Srpski genealoški centar i Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta, Beograd 2007, str. 291; i **Karadžorđe i Miloš: Mit i politika**, Etnološka biblioteka, knj. 33, Srpski genealoški centar i Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta, Beograd 2007, str. 215.

U izdanju Etnološke biblioteke Srpskog genealoškog centra pojavile su se nedavno dve knjige dr Dragane Antonijević, posvećene analizi mitopolitičkih paradigmi formiranih oko likova vođa I i II srpskog ustanka, Karadžorđa i Miloša, njihovim značenjima i političkoj upotrebi u istorijskoj i savremenoj perspektivi. Materija koja se razmatra predstavlja suštinski povezanu celinu, pa te dve knjige treba posmatrati kao jedinstveno naučno delo. Prva knjiga, *Karadžorđe i Miloš: Između istorije i predanja*, bavi se procesima folklorizacije i mitizacije Miloša i Karadžorđa u 19. veku, a druga daljom analizom celovite mitopolitičke paradigme o *Knjazu i Voždu*, odnosno, *Srpskoj revoluciji*, kao i političke upotrebe te paradigme u burnim devedesetim godinama 20. veka.

Kako autorka iznosi u uvodnom delu prve knjige, podsticaj za taj njen naučni poduhvat došao je izvan naučne sfere. U vreme reinterpretacije srpske nacionalne

istorije, tradicije i nacionalnog identiteta, i njihove široke upotrebe (i zloupotrebe) u političkoj sferi krajem 80-ih godina 20. veka, autorka je primetila i specifičan način "prizivanja" likova Karadžorđa, odnosno Miloša. Uočivši da ovi likovi u tim pominjanjima predstavljaju skup strukturalnih pojmova koji su poznati svima, autorka takođe primećuje i da su oni, po onome što simbolizuju, jedan drugom jasno suprotstavljeni. Antipodi koje predstavljaju su, najkraće rečeno, *heroj u ratu (Karadžorđe)* i *lukavi diplomata (Miloš)*. "Takva, *podvojena paradigma*", kaže autorka, "koja razmišlja po isključivoj, binarnoj logici tipa 'ili/ili', ispoljila se kao *bazični strukturalni obrazac političkog ponašanja srpskog naroda*, onemogućavajući donošenje opšteg nacionalnog konsenzusa o tome šta nam valja činiti u kritičnim istorijskim trenucima kao što je bio slučaj u poslednjoj deceniji 20. veka. Pitanje vrednovanja i reinterpretacije pomenutih obrazaca u srpskoj tradiciji pokazuje se, stoga, kao značajno pitanje *političko-istorijske antropologije*" (I, 9). U vrednovanju ovih paradigmi u vremenima posle Srpske revolucije, pa sve do danas, uočava se takođe i izvesna neravnoteža. Miloševa paradigma je, autorka smatra, nepravedno potcenjena, a ovaj rad se, u izvesnom smislu, može razumeti i kao njena revalorizacija. Naučni poduhvat Dragane Antonijević je, dakle, bar u jednoj meri određen izvannaučnim ciljevima.

U okviru naučnih ciljeva, autorka sebi kao najvažnije postavlja da sagleda

diskurse o Karadžorđu i Milošu kao komplementarne, odnosno da sagleda i analizira semantičku strukturu *celine* političkog mita o Srpskoj revoluciji. Građa koja je analizirana obuhvata historiografsku, historiografsko narativnu i folklornu građu, kao i dramske tekstove nastale tokom 19. i krajem 20. veka. Korišćena je i određena arhivska građa, kao i štampa odgovarajućeg vremena.

Povesti o Karadžorđu i Milošu u ovom dvotomnom delu se shvataju kao konstrukcije (ideološke, političke, istorijske) koje su se menjale i različito upotrebljavale, ali su od početka zadržale i konstantne suštinske strukturalne premise. U teorijsko-metodološkom smislu, ključni pojmovi su konstruisanje političkog mita i njegova diskurzivna i strukturalno-semantička analiza.

Prva knjiga podeljena je u dve celine: I – *Između istorije i predanja* i II – *Heroji i mitovi*. U okviru prve, autorka se najpre bavi istorijskim i društvenim kontekstom, kao i opreznim pokušajem da odredi i sociopsihološke karakteristike pripadnika zajednice koja je izvela revoluciju, a zatim stvorila mit od njenih vođa (jer – za priču je bitno ko je priča). Određujući događaje s početka 19. veka u Srbiji kao *Srpsku revoluciju* (a ne kao *bunu* ili *ustanke*) koja je trajala od 1804. do 1835. godine i završila se donošenjem prvog ustava *autonome* Kneževine Srbije i ukidanjem feudalizma, autorka zatim deli ovaj period na dva – ratni (1804 – 1815) i mirnodopski (1815 – 1835). Srpsku revoluciju po njenom mišljenju treba ipak posmatrati kao jedinstvenu celinu, čija je suština nacionalna i ekonomska sloboda i kulturni preporod.

U sledećem poglavlju, autorka naglašava da su se u toku revolucije i u godinama posle nje u tadašnjem srpskom društvu odigrale značajne socioekonomske, političke, kulturne, demografske,

kao i sociopsihološke promene, koje su ga vukle napred, ka evropskom modelu modernog, demokratskog, ekonomski uspešnog društva, mada nejednakom brzinom i sa nejednakim rezultatima. Uspešno okončanje II srpskog ustanka i postepeno sređivanje prilika od 1815. godine otvara novo poglavlje u kome Srbija počinje da prosperira i sve više postaje privlačna za stanovništvo okolnih zemalja. To je pretežno (mada ne uvek) bilo srpsko stanovništvo dinarskih predela. Talasi doseljavanja *dinaraca* izazivali su sukobe mentaliteta između doseljenika i starinaca (u to vreme, kosovskometohijske struje naseljavane od 16. do 18. veka), ali je sređivanje prilika dovelo do novog amalgama – šumadijskog varijeteta, kako ga je opisao Cvijić, spremnijeg da prihvati tekovine moderne civilizacije. Autorka se ipak pita da li su dva glavna tipa društvenog karaktera, dinarski i centralnobalkanski, stvorila jedinstven amalgam, ili su, pomešana, opstala kao različita sve do danas. Dva tipa društvenog karaktera oličena su u podvojenom vrednosnom sistemu – duh trpljenja (raja) : duh aktivnog otpora (ratnici, hajduci). Ukratko, D. Antonijević sagledava srpsko društvo kao društvo koje od početka 19. veka otpočinje proces tranzicije od tradicionalnog, seljačkog i patrijarhalnog ka modernom i koje se tokom tog, do danas nedovršenog procesa, unutar sebe podvaja po različitim osnovama.

Sledeće poglavlje bavi se problemom selekcije, konstruisanja i kodiranja zapamćenog istorijskog sadržaja kroz različite žanrove i diskurse usmene narodne tradicije. Pri tome, istorijska građa se saobražava duboko usađenim klišeima. Autorka naglašava da za antropologiju nije važno da se preko folklorne građe otkrije istorijska istina, nego latentni, dubinski psihološki mehanizmi koji utiču na procese kolektivnog pamćenja. Ideo-

loški i politički izraz takode se kao svojevrsna istorijska *divlja misao* nalazi u narodnom stvaralaštvu. Istorijsko može biti uobličeno u različite velike i male forme – folklorne žanrove, od kojih svaki ima posebnu unutrašnju logiku. Ovde se razmatraju klasični (epška poezija, istorijska predanja, anegdote) i "mali" (lična sećanja, priče iz života) žanrovi.

U poslednjem poglavlju prvog dela, autorka daje pregled i komentare istoriografske građe, historiografsko narativnih izvora (sećanja savremenika, memoari, putopisi), folklornih izvora (anegdote, predanja, narodna poezija), literarnih i dramskih izvora (umetnička poezija, drame) koje je sama koristila u ovom radu.

U drugom delu prve knjige, *Heroji i mitovi*, epsko-mitska biografija Karađorđa, odnosno epsko-anegdotalna Miloševa biografija razbijene su na manje epizode koje ne prate u potpunosti istorijske biografije, već procese *mitizacije* njihovih ličnosti u folkloru. Prerađeni u kolektivnoj svesti, oni su postali uzori i u budućem političkom delanju, koji svedoče možda još više o srpskom društvu na početku 19. veka, nego o samim istorijskim ličnostima koje su podstakle njihov nastanak. U poglavljima *Karađorđeva drama i drame o Karađorđu*, odnosno *Miloševa drama i drame o Milošu*, sve je očiglednije da je herojska mitizacija Karađorđeve ličnosti izvršena u većoj meri od Miloševe.

Rekapitulirajući na kraju prve knjige sve što je rečeno, autorka nas uvodi u problematiku druge knjige, *Karađorđe i Miloš: Mit i politika*. I ova knjiga podeljena je na dve velike celine. Prva predstavlja analizu paradigmi o Milošu i Karađorđu, koja se završava autorkinim originalnim sagledavanjem celovite strukture političkog mita o Srpskoj revoluciji. U drugoj se Dragana Antonijević bavi ponovnim oživljavanjem mitopolitičkih obrazaca o *Voždu* i *Knjazu* na kraju 20. veka.

U prvom delu, *Mitopolitički obrasci o voždu, knjazu i srpskoj revoluciji*, definišući najpre pojam nacionalnog junaka koji uvek postoji u dvostrukom kontekstu istorije i pripovedanja, autorka najpre analiza mitopolitičke paradigme o Karađorđu. Rekapitulacijom njegove mitsko epske povesti u analizi se otkriva predložak htonskog junaka i mitskog heroja koji se uzdiže do polubožanskog bića, a zatim – pada. Uzroci tragedije i pada su herojev *hybris* i ciklična priroda sudbine. Isčitavajući dalje ovu paradigmu, autorka smatra da je Karađorđe porušio svoju mitsku biografiju padom Srbije (propašću ustanka). Ratnik nije do kraja ispunio ulogu oslobodioca. Kad junak u zanosu *hybrisa* poremeti božansku ravnotežu počinje pad, kao kazna. Karađorđe nije pao herojskom smrću ratnika, nego je pobegao sa bojnog polja. Kada se odluči na novo herojstvo (koje bi predstavljalo guranje naroda u novi rat) već je kasno – vreme se promenilo i zahtevalo junake drugačije vrste. Na kraju, Karađorđeva smrt iz koje je proizišlo i kasnije političko podvajanje između dve dinastije, nije bila ni herojska ni kukavička, nego *mučenička*. Tako je pali heroj ponovo izrastao u mitskog junaka/mučenika, *žrtvenog jarca* i (prema Žirardeovoj terminologiji) u *zadušnu žrtvu*. Herojeva žrtva predstavlja način prevazilaženja tragičke vizija sveta – pad prevaziđen žrtvom za više cljeve ponovo u zajednici uspostavlja poljuljani smisao.

Proces mitizacije kneza Miloša se, za razliku od *Vožda* – palog heroja i mučenika – može, po mišljenju autorke, najbolje sagledati kroz epski diskurs o *Spasiocu*. Njegova mitizovana biografija deli se na dva dela: prvi, u kome je heroj u potrazi za sredstvima / ljudima koji će mu pomoći da se "popne na presto", i drugi, u kome se on pojavljuje kao *Spasilac Srbije* – tvorac njene državnosti. Proces mitizacije

Knjaza karakteriše istorijski realizam; to je pre svega romansirana povest o junaku koju povremeno karakteriše modus ironije, ali i komička vizija sveta (koja podrazumeva ciklično uspinjanje kroz nevolje do srećnog razrešenja), umesto tragičke koja je karakterisala mit o *Voždu*. Epski deo o heroju-ratniku ima paralele u oba slučaja, ali drugi deo se bitno razlikuje. Oba junaka narod je doživeo kao *izbavitelje* i *Očeve Srbije*, ali Miloš kao junak nije postao mitski heroj. Postavljen u okvire kosovskog mita (kao stožernog političkog mita srpskog naroda, u koji se uklapa Karađorđe u oba svoja aspekta, i kao junak-ratnik/Miloš Obilić i kao mučenik-žrtva/knez Lazar), on je *antiheroj* ili običan čovek, a ne mitsko biće, koje čini izuzetna herojska dela. Mešavina pozitivnog i negativnog, ali u ljudskoj, a ne u mitskoj dimenziji, karakterišu Miloševu paradigmu. U tom smislu autorka apostrofira i *modus ironije*, kao i paralelu sa likom prepredenog varalice, *trickstera*, poznatog u folkloru mnogih naroda. Što je najvažnije, Miloš uspešno okončava započeto delo (oslobođenje Srbije). Na nivou naracije, realizam i ironija su upravo ono što omogućava da se mit o ustancima uspešno okonča i preda kao zaveštanje – iz cikličnog se stupa u linearno, istorijsko vreme.

Poglavlje *Struktura političkog mita o srpskoj revoluciji* predstavlja vrhunac autorkine analize mitopolitičkih obrazaca stvorenih oko ličnosti Karađorđa i Miloša. Koristeći se pristupima Žilbera Dirana i Lorensa Kupa, autorka uspeva da politički mit o Srpskoj revoluciji iščita u njegovoj celovitosti. Mitološko čitanje podrazumeva da je I ustanak *tip*, a drugi *anti-tip*. U Kupovom smislu, ovi termini tvore dijadu *obećanje-ispunjenje*. Umetnuta između dve paradigme je paradigma Obnove i Vaskrsa. Tačka razlaza između paradigmi o I i II ustanku je naracija o padu i ostvarenju. Autorka primećuje da dva najvažnija mita

srpskog naroda koja imaju i političke konotacije (kosovski mit i mit o I srpskom ustanku) sadrže paradigmu pada i uzdizanja kroz žrtvovanje. U daljoj analizi ona će pokazati njihovu još dublju povezanost. Struktura mitova o Kosovu, i I i II srpskom ustanku u tumačenju Dragane Antonijević, može se pročitati kao struktura srpskog osnivačkog državotvornog mita. Osnovnoj strukturi mita dodaju se još neki podsistemi – mit o zaveri, mit o jedinstvu. Mit o heroju državotvornog mita ima dijadnu strukturu, a Karađorđe (čija paradigma pokazuje paralele i sa herojem Obilićem i sa žrtvom – Lazarom) i Miloš mogu se prepoznati kao *osnivački dublet heroja* i *spasitelja*, karakterističan za mnoge osnivačke mitove (Diran), *tip* i *anti-tip* koji zapravo čine celinu. Celoviti mit podrazumeva put od Pada preko Vaskrsa do Spasenja, a poduhvat ne bi bio moguć bez oba člana dijade heroja, bez obzira na, ili upravo zbog, njihove različitosti.

U sledećem poglavlju, autorka nas vodi dalje u svojim promišljanjima u nedavnu prošlost – period od 1988. do 2000. godine – i analizu (pokazuje se, uglavnom uzaludnog, jer je bilo usko manipulatorsko i najčešće nepravovremeno) "prizivanja" Miloša i Karađorđa od tadašnje vladajuće strukture. Ukazujući na "lažno" i zakasnelo prizivanje Miloša – diplomate, odnosno na propast tadašnje vlasti, koja se mnogo više, nepotrebno i neuspešno, na diskurzivnom nivou koristila herojskom ratničkom paradigmom, a na nivou akcije više oružjem nego diplomatijom, autorka ukazuje na potrebu da se srpski državotvorni mit sagleda u celini i da se rehabilituje miloševski tip mudrog diplomate i državnika koji deluje u interesu života i blagostanja sopstvenog naroda, a ne na njegovu štetu.

Sumirajući ono što svakako predstavlja doprinos ovog zamašnog dela, treba istaći na prvom mestu autorkine suvere-

ne analize mitskih paradigmi, odnosno celovito tumačenje mita Srpske revolucije i njegovo stavljanje u red sa kosovskim mitom – što jo je autorki celovito čitanje državotvorne mitske paradigme. Uz to, ono što svakako može da podstakne zainteresovane čitaoce je i jedna vrsta rehabilitacije studija mentaliteta. Mada su one i do sada u srpskoj etnologiji posle Cvijića imale svoje sledbenike, čini se da su ipak ostajale skrajnute, zbog određenih teorijskih problema koje otvaraju. Upuštajući se u ova pitanja, D. Antonijević je svesna da stupa na klizav teren, ali nastoji da prevaziđe opasnosti eventualnog esencijaliziranja, shvatajući mentalitet kao društveno i istorijski posredovanu kategoriju. Na početku poglavlja u kome će govoriti o ovim problemima, autorka uvodi Fromovu definiciju *društvenog karaktera*. Ipak za čitaoca ostaje pitanje kasnijeg ekstenzivnog korišćenja zaključaka J. Cvijića, čiji se teorijski, prvenstveno antropogeografski okvir, veoma razlikuje od Fromovog.

Ono što potencijalnim čitaocima možda biti najzanimljivije jeste i najvažniji cilj ovog rada: to je pokušaj da se kroz prepoznatljive mitskih obrazaca u krajnjem ishodu prepoznaju mitske i iracionalne, ali takođe i istorijske uslovljenosti političkih obrazaca po kojima se i danas ponašamo, a da toga često nismo svesni. Autorka u svojim uvodnim analizama implicira da su problemi koje osećamo i danas (podeljeno društvo, društvo nedovršene modernizacije) veoma duboki i da ne sežu samo do racionalno saznatljivih nivoa društvene stvarnosti, već i do nivoa duboko nesvesnih obrazaca, mitskih matrica usađenih u psihologiju pojedinca koje su takođe društveno-istorijski posredovane, a koje zatim povratno oblikuju našu svest i naše ponašanje i iz kojih, zbog nesvesne i emotivne upletenosti, ne umemo da iskoračimo. Ovakvo dubinsko

sagledavanje problema svakako može da predstavlja dobar analitički pristup, koji pored toga može biti i primer kako etnologija može biti nauka relevantna za tumačenje ozbiljnih i aktuelnih društvenih pitanja. Ipak, javlja se i jedan problem. Tumačeći i aktualizujući mitopolitičke obrazce o Milošu i Karađorđu, autorka takođe nastoji da uoči greške prethodnih čitanja i upotrebe mita i da iz njegove integralne verzije iščita i "pouke za novi milenijum", eksplicirajući šta bi bilo "dobro" čitanje mita i stavljajući se na stranu jedne od dve protumačene paradigme. To bi trebalo da ima za cilj i menjanje sistema vrednosti, a posebno političke svesti današnjih građana Srbije. Ovo nas vraća na početno pitanje angažovanog istraživača, odnosno vannaučnih ciljeva naučnog rada.

Pitanje angažmana samo po sebi nije sporno, pogotovo kad je ovako otvoreno i bez prikriivanja izneseno pred čitaoca – ono i njega angažuje i uvlači u dijalog i preispitivanja sopstvenih stavova o raspravljanim problemima. Još su manje sporne *milosevske (bio)filne* vrednosti za koje se autorka zalaže. Ono što možda jeste problematično, pitanje je *moćnosti* naučnika da utiče na političku ili ukupnu društvenu sferu na način kako to autorka sebi zadaje – tumačenjem "pouka za budućnost" izvan socijalnog konteksta. Eksplicitnom zalaganju za buduću prevagu jedne paradigme nad drugom nedostaje "sociologizacija", ali i "psihologizacija" problema. Već i sama autorka svoju knjigu zasniva upravo na razumevanju mita kao "istine" posredovane ne na racionalnan, već na duboko emotivan i psihološki način. "Time se objašnjava činjenica da u praktičnom političkom životu racionalna naučna ili istorijska tumačenja prošlosti, za razliku od mita, ne proizvode gotovo nikakve praktične učinke, već se odbacuju ukoliko ne od-

govaraju tradiciji, predstavama i osećanjima masa u vezi neke konkretne situacije" (I, 14). Tako autorkino zalaganje za svesno i racionalno stavljanje na stranu Miloševe paradigme (od sad, manje Karađorđa, a više Miloša!), deluje naivno i odudara od duha same knjige koja mit postavlja u sferu iracionalnog, a kompleksne načine njegovog formiranja dovodi u vezu sa društvenim i istorijskim faktorima. Već i samim čitanjem ove knjige postaje jasno da ni samo čitanje mita, makar koliko kompleksno, pa ni njegovo smisaono upotunjavanje ili preokretanje, bez suštinskog dovođenja u vezu sa društvenom stvarnošću, ne može da dovede do tako kompleksnih promena kao što su promene mentaliteta ili mit-skih obrazaca koji nas nesvesno uslovljavaju. Takve promene mogu biti samo veoma spori *socioistorijski* i *psihološki* procesi koji obuhvataju više generacija.

Ovde se može dodati i da, s obzirom na kompleksnost pitanja koje ova knjiga pokreće, autorka možda ne uspeva uvek da produbljenije sagleda još neke veoma važne probleme. Tako su vrlo složene pojave, poput dinastičkih podela u Srbiji, jugoslovenstva ili zvaničnog odnosa prema tradiciji u vreme socijalizma, dodirnite samo usput i pomalo klišetirano. Mogle bi se stavljati i neke sitnije primedbe (definicija *revolucije*, nedovoljno određen pojam *srpsko društvo* na početku 19. veka itd), ali one ostaju u senci neospornih kvaliteta ovih knjiga. Može se reći da je Dragana Antonijević pokazala zavidan nivo naučničke kompetentnosti, ali i hrabrosti da se uhvati u koštac sa veoma mnogo značajnih, složenih i međusobno povezanih problema. Uz sve što je prethodno izneseno, knjige odlikuje i uzorna pismenost i jasnoća stila. Autorka ne ostavlja čitaoca u nedoumici o svom mišljenju o problemima o kojima piše. To može samo da predstavlja do-

datni podsticaj za dijaloge, kao i za dalja promišljanja i istraživanja kako problema koji se ovde otvaraju, tako i analitičkih rešenja i zaključaka koji se nude.

Mladena Prelić

Opsednute osobe – korisni ritualni funkcioneri?

Povodom knjige **Danijela Sinanija, *Opsednutost i egzorcizam u Srbiji. Antropološki pristup.*** Srpski genealoški centar i Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu, knj. 31, Beograd, 2007, str. 190.

Sa korica ove knjige posmatra nas, jezivim pogledom, devojčica opsednuta strašnom demonskom silom. To je scena iz kultnog filma Viliijema Fridkina "Isterivač đavola" (*The Exorcist* 1973) koji je autoru, po njegovom priznanju, bio podsticaj da se pozabavi temom egzorcizma i opsednutosti u Srbiji. Već u Uvodu knjige saznajemo nekoliko ključnih informacija koje su, nadalje, opredelile polje interesovanja Danijela Sinanija: da je tema egzorcizma gotovo univerzalna; da su se mnogi bavili načinima isterivanja đavola ali ne toliko i samim opsednutim osobama; da je svetska antropološka literatura bogata etnografskim opisima opsednutosti i egzorcističkih rituala iz svih krajeva sveta, kao i teorijskim razmatranjima tog problema; ali i to da su u Srbiji ovi fenomeni tek jedva bili dotaknuti, mahom u onim etnološkim studijama koje su se, primarno, bavile *rusaljama* iz Istočne Srbije i drugim oblicima *ritualnog transa* na Balkanu. Drugim rečima, ova nadasve interesantna i u našem narodu često prisutna tema, nije bila ozbiljno obrađena u srpskoj etnološkoj i antropološkoj nauci, što ovu knjigu svakako čini značajnom.